

УДК 37.012+910.1 (045)

Інна Шоробура, доктор педагогічних наук, професор,
ректор Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії

РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ ГЕОГРАФІЧНОЇ НАУКИ В ХІХ СТОЛІТТІ

У статті проаналізовано розвиток географічної науки та освіти ХІХ століття в Україні. Закцентовано на розвитку університетської науки, подано внесок українських науковців в розвиток географії.

Ключові слова: географія, географічна наука, розвиток географічної науки, університетська наука.
Літ. 9.

Інна Шоробура, доктор педагогических наук, профессор,
ректор Хмельницкой гуманитарно-педагогической академии

РАЗВИТИЕ УКРАИНСКОГО ГЕОГРАФИЧЕСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ В ХІХ ВЕКЕ

В статье проанализировано развитие географической науки и образования ХІХ века в Украине. Акцентируется на развитии университетской науки, подано вклад украинских ученых в развитие географии.

Ключевые слова: география, географическая наука, развитие географической науки, университетская наука.

Inna Shorobura, Ph. D. (Pedagogic) Prof. Rector
Khmelnytsk Humanitarian and Pedagogical Academy

DEVELOPMENT OF UKRAINIAN GEOGRAPHY IN THE ХІХ CENTURY

The article analyzes the development of geographical science and education in the ХІХ century in Ukraine. It focuses on the development of university research, filed contribution of Ukrainian scientists in the development of geography.

Keywords: geography, geographical science, the development of geographical science, university science.

Постановка проблеми. Впродовж років географія з набору розрізнених відомостей перетворилась на систему наукових знань. Повернення дослідників до розгляду попереднього розвитку науки є закономірним проявом двох основних тенденцій, що певною мірою можуть бути простежені на кожному етапі її еволюції: це, по-перше, прагнення знайти у минулому витоки провідних ідей сучасності й, по-друге, необхідність перегляду та переоцінки у світлі даних сучасної науки тих концепцій і теорій, що раніше відкидалися як помилкові.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивченню історії географії присвятили свої розвідки автори, які розглядали цей феномен у контексті історико-педагогічної науки (В. Боднарчук, О. Белозоров, К. Воблий, В. Гаврилюк, О. Діброва, Д. Журавський, Я. Жуланський, Ф. Заставний, В. Корнєєв, Л. Крулик, О. Маринич, Л. Мельниченко, О. Шаблій, Е. Шипович, П. Шищенко та ін.).

Мета статті – проаналізувати розвиток української географічної науки та освіти в ХІХ століття.

Вклад основного матеріалу. Освоєння земель, розвиток суспільства і культури супроводжувались нагромадженням географічних відомостей, зокрема щодо особливостей ґрунту,

рельєфу, корисних копалин, занять та способу життя населення. Ці елементи поступово створювали підвалини для виникнення географії як окремої галузі наукового знання. Подальший господарський і культурний розвиток країни стимулював розвиток географічної науки. А це, в свою чергу, викликало підвищений інтерес до знань і досліджень географічних особливостей території України, її сільськогосподарського та промислового потенціалу. Так, розвиток промисловості вимагав вивчення сировинних ресурсів, розгортання геологічних досліджень. Освоєння нових степових районів, зростання обсягів сільськогосподарського виробництва зумовили інтенсивний розвиток ґрунтознавства, економічної географії тощо. Починаючи з 60-х рр. ХVІІІ ст., вітчизняні вчені беруть все активнішу участь в творчій розробці наукових положень фізико-математичних і природничих наук. Зростає кількість друкованих праць з природознавства.

У кінці ХVІІІ – на початку ХІХ ст. з'явилися наукові фізико- і економіко-географічні дані про Україну в працях російських та українських учених. Перші комплексні фізико-географічні дослідження на території України були проведені учасниками експедицій Петербурзької АН під керівництвом П. Палласа, В. Зуєва, І. Гольденштенда та ін. Економіко-географічні дані зустрічаються

в описах губерній (Генеральний опис Лівобережної України 1766 – 1769 рр.) в працях І. Кирилова, В. Татіщева, М. Ломоносова [5, 150]. У 1798 р. випускник Московського університету Я. Маркевич (1776 – 1804), родом з Полтавщини, видав книгу “Записи про Малоросію, її жителів та виробництва”. Видатний письменник М. Гоголь викладаючи історію та географію в Петербурзькому університеті, подавав студентам деякі дані з географії України. В 1831 р. він опублікував “Думки про географію”, а в 1834 р. – “Деякі думки про викладання дітям географії”, що були цікавими як з погляду географічної науки, так і з точки зору розвитку методики викладання географії в школі [5, 155].

Вагомий внесок у природознавчу історію зробив М. Максимович (1807 – 1873), професор Московського і перший ректор Київського університету. Він започаткував українську фольклористику, міцно пов’язавши її з географією та природознавчою історією. Автор 5-томної “Історії Малоросії” (1842 – 1843) М. Маркевич (1804 – 1860) став автором і першої в Україні праці з кліматології “Кліматичний нарис Полтавщини”. Економіко-географічну характеристику Полтавської губернії подав географ М. Арендаренко (1795 – 1867), яку опублікував в 3-томних “Записках про Полтавську губернію” (1846). 1856 р. А. Гросу-Толстой уклав першу карту ґрунтів України [5, 178].

Український вчений Д. Журавський (1810 – 1856) вперше описав Київську губернію (т. 1 – 3, 1852), подав детальну характеристику Києва, його географію, забудови, соціальний склад населення, промисловість, транспорт, торгівлю та ін. Його називають першим українським економіко-географом. Цінні дослідження з географії, історії і археології України проведені А. Скальковським (1808 – 1889). У “Хронологічному огляді історії Новоросійського краю” (1730 – 1823) ним зібрані відомості про історію і географію цієї місцевості.

У розвитку географічних досліджень в Україні важливу роль відіграли університети, що діяли на її території. Викладання географії розпочалося у Київському університеті (1834), Львівському (1882), Харківському (1889). Викладання географічних дисциплін у Львівському університеті започаткував ще в 70-х рр. історик С. Шараневич, котрий займався історичною географією. Систематичні ж географічні дослідження розпочалися пізніше, коли 1882 р. у Львівському університеті відкрили кафедру географії у складі філософського факультету. Її очолив польський ботанік і географ А. Реман – дослідник Карпат і прилеглих до них земель, а з 1908 р. – польський географ, картограф С. Ромер,

фахівець у галузі геоморфології, кліматології, палеогеографії, шкільної географії, картографії. С. Ромер працював тут до 1941 р. і разом з учнями провів ряд досліджень на заході України [5, 274]. Етнографію та географію України вивчав також польський вчений і викладач цього університету О. Кольберг (1814 – 1890). Результати його досліджень подані в книзі “Народ, його звичаї та спосіб життя” (1857 – 1890), в чотири томнику про Покуття (1882 – 1889) та в нарисі про Волинь (1907). Фундаментальну етногеографічну роботу в 5-ти томах “Гуцульщина” (1899 – 1908) видав В. Шухевич (1849 – 1915). Вона має наукову цінність і в наш час, оскільки містить цікавий матеріал про життя, звичаї населення цього регіону. З 1908 р. у Львівському університеті читав лекції з курсу загальної географії, а з 1913 р. – з географії України, проводив наукову роботу відомий український географ С. Рудницький [7, 358].

17 січня 1805 р. було відкрито університет у Харкові, в якому працювали етнографи А. Метлинський і М. Сумцов, економіст В. Левитський, статистик О. Рославський-Петровський, ботанік В. Арнольд, В. Палладін, А. Краснов, геологи Н. Борисяк та І. Леваківський. Цей університет закінчив відомий статистик і географ П. Кеппен [4, 1 – 90]. Основоположником геологічної та географічної наукової школи в Харківському університеті був професор геології І. Леваковський (1828 – 1883), котрий вивчав питання геології і геоморфології, зокрема утворення річкових долин півдня Росії, асиметричну будову Кримських гір. Він також започаткував геоморфологічне вивчення України і заснував Харківську школу геоморфологів, до якої входили М. Дмитрів, Я. Едельштейн, А. Рейнгард та ін. Досліджуючи гідрологію України, геоморфологію і тектоніку Правобережжя Дніпра, І. Леваковський видав “Атлас Дніпра” і “Матеріали до вивчення чорнозему” (1871) [4, 80]. Організатором географічної освіти в Харківському університеті став доктор географічних наук А. Краснов (1862 – 1914). Випускник Петербурзького університету, друг і однокласник В. Вернадського, А. Краснов більше 20 років (1889 – 1911) завідував в університеті кафедрою географії. Працюючи на межі наук географії та біології, досліджував трав’янисті степи північної півкулі, дав визначення географічній науці і був автором одного з перших підручників землезнавства. А. Краснов створив велику природо-географічну школу, звідки вийшли В. Талієв, Є. Лавренко та ін. [1, 200].

У 1855 р. в Київському університеті тут почала діяти перша в Україні Метеорологічна

обсерваторія (1855), дослідження якої сприяли розвитку географічної науки. В кінці ХІХ ст. – на початку ХХ ст. в обсерваторії працювали відомі вчені – М. Авенаріус, К. Жук, П. Броунов, І. Косоногов. М. Авенаріус (1835 – 1895) завідував кафедрою фізики і одночасно очолював обсерваторію, займався вивченням річного і добового ходу основних елементів клімату Києва (температури повітря та ґрунту, атмосферних опадів тощо). Як фізик, він був засновником спеціальних метеорологічних досліджень в Україні (актинометричні дослідження, атмосферна електрика).

П. Броунов (1853 – 1927) – перший завідувач кафедри географії Київського університету (1890) – закінчив Петербурзький університет, де отримав ступінь доктора метеорології та фізичної географії і став одним з організаторів метеорологічної сітки у Придністров'ї та кліматологічних і агрометеорологічних досліджень у Росії та Україні. Зусиллями М. Авенаріуса і П. Броунова в Києві створена школа метеорології, агрокліматології та кліматології (М. Авенаріус, П. Броунов, К. Жук, І. Половко, С. Корнієнко), яка мала значний вплив на розвиток метеорологічних досліджень і прогнозування погоди [3, 200]. К. Феоділактос (1818 – 1901) уклав геологічну карту Київської губернії та геологічну карту Києва, одним з перших почав проводити інженерно-геологічні дослідження окремих районів Києва, з'ясував причини зсувів на правому березі Дніпра. Займаючись проблемами тектоніки, стратиграфії та гідрології, звернув увагу на четвертинні відкладення та їх значення у географічному середовищі. Е. Гофман (1801 – 1871) – один з піонерів геологічного і геоморфологічного вивчення Київської, Подільської, Херсонської і Таврійської губерній [3].

У 1850 – 1880 рр. у Київському університеті працював Н. Бунге (1803 – 1895). Автор книг та підручників з економічних досліджень Н. Бунге з 1863 р. призначений викладачем фінансів і економіки майбутнього царя, спадкоємного принца Миколи Олександровича. В 1881 – 1887 рр. очолював Міністерство фінансів, а в 1887 – 1895 рр. – уряд Росії. За участь у роботі Російського географічного товариства 1885 р. обраний його почесним членом. У 1890 р. удостоєний звання академіка.

У 1865 р. за ініціативи М. Пирогова на базі колишнього Ришельєвського ліцею було створено Новоросійський університет. Становлення в ньому географічного факультету пов'язано з іменами А. Колосовського і Г. Танфільєва.

А. Колосовський (1848 – 1917) – вихованець Київського університету – отримав звання доктора фізичної географії у 1884 р. Він написав ґрунтовні праці з кліматології Росії та України, проаналізував режим погоди, а також температуру і солоність Чорного моря. Працюючи у Новоросійському університеті (1880 – 1907), заснував мережу метеорологічних пунктів на південному заході Росії (з 1886), Одеську магнітно-метеорологічну обсерваторію (1892), підготував групу вчених (М. Аганін, А. Ігнат'єв, В. Оболенський, П. Пасальський, С. Попруженко, І. Точидловський), котрі згодом стали професорами Новоросійського та інших університетів країни.

З початку існування Одеського університету (1865 р.) географічні проблеми досліджували та викладали професори кафедри фізики В. Лапшин, Ф. Шведов, О. Клосовський. В. Лапшин займався питаннями математичної географії і сейсмології, уклав підручник з космографії, організував кабінет фізичної географії й метеостанцію. Ю. Шведов ввів у науку методи дендрокліматології і дендрохронології. Метеорологічний напрям тривалий час тут очолював О. Клосовський, який заснував магнітно-метеорологічну обсерваторію, організував метеорологічну мережу південного заходу Росії. Йому належать праці “Трози в Росії” і “Метеорологія” (1908) [6, 150]. Вчені Одеського університету багато уваги приділяли вивченню Чорного моря (донних відкладів – В. Лапшин; температурного режиму, щільності води і коливання рівнів моря – О. Клосовський; зараженості шарів сірководнем – С. Попруженко). Під керівництвом професора О. Набоких велося дослідження ґрунтів Причорномор'я, Харківщини, Поділля. Тут працював професор Г. Танфільєв – автор чотиритомної “Географії Росії, України...” (1914), що розробив одну з перших схем фізико-географічного районування українських земель.

У другій половині ХІХ ст. позитивний вплив на розвиток географічної науки мали спеціальні наукові експедиції, які комплексно вивчали водні та сухопутні об'єкти природи. Так, у 1874 – 1879 рр. І. Жилинський очолював експедицію, яка вивчала питання осушення поліських боліт. Результат цієї експедиції – численні праці з проблем меліорації. Гідролог В. Лохтін був начальником Дніпровської пошукової експедиції (1882 – 1892), що вивчала гідрологічні та водогосподарчі проблеми. У цей період виходить його монографія “Сучасні питання щодо методів покращення рік” (1886), праця “Річка Дніпро” (1886). Цікавою була робота гідролога і гідротехніка Н. Максимовича “Дніпро та його басейн” (1901), написана на основі даних відповідної експедиції, де подано детальну

характеристику річкового басейну. Дослідження цих вчених сприяли розвитку гідрології [3, 150]. Доцент Київського політехнічного інституту Е. Оппоков у 1894 – 1898 рр. працював у складі експедиції з вивчення Полісся під керівництвом І. Жилинського, в 1905 – 1913 рр. вивчав гідрологічний режим рік басейну Дніпра, а в 1913 – болота Полісся. За гідрологічні дослідження Е. Оппоков першим з українських учених у 1916 р. нагороджений Російським географічним товариством Великою Золотою медаллю імені Ф. Літке, пізніше керував кафедрою гідрології Київського університету.

Друга половина ХІХ ст. характеризується збільшенням природничих досліджень і розвитком природничих наук. Цей процес супроводжувався, з одного боку, створенням наукових товариств, з іншого, – виникненням науково-дослідних інститутів, лабораторій, дослідних станцій тощо. Низка товариств дослідників природи виникає при університетах (Київському – 1869 р., Харківському – 1869 р.). Були засновані Польське товариство природників ім. М. Коперника у Львові (1886) та Кримське товариство (1910). Члени цих товариств – переважно професори університетів – видали низку праць регіонального географічного змісту.

Ініціаторами заснування Київського товариства дослідників природи стали К. Кеслер і О. Ковалевський. Тут працювали зоологи, ботаніки, палеонтологи, хіміки (від 22 до 184 осіб). Товариство організовувало дослідження природних багатств України, флори і фауни Чорного та Азовського морів, далекі експедиції. Видавалися наукові записки, де висвітлювалися результати географічних досліджень [5, 100].

Харківське товариство дослідників природи, засноване 1869 р. при Харківському університеті, в різні роки об'єднувало від кількох десятків до понад 200 чоловік (зоологи, ботаніки, фізіологи, геологи), котрі вивчали флору і фауну Харківщини й сусідніх територій, досліджували геологічну будову України, зокрема Донецького кряжу. В 1914 р. при Товаристві створена Донецька гідробіологічна станція. Видавалися “Праці Товариства дослідників природи при Харківському університеті”, в яких повідомлялося про останні наукові дослідження.

Створення Одеського (Новоросійського) товариства природознавців ініціював Л. Ценковський. В його роботі брали участь зоологи, ботаніки, фізіологи, геологи, які вивчали фауну і флору, гідрологію Чорного моря, корисні копалини, геологічну будову Півдня України. Було відкрито першу в Росії Севастопольську біологічну станцію

(1871 – 1872), організовано перші глибокомірні Чорноморські експедиції (1890, 1891), публікувалися наукові записки [5, 105].

Краєзнавчий характер роботи мало Товариство дослідників Волині, члени якого вивчали природу краю і популяризували природничі знання.

1873 – 1876 рр. у Києві працював Південно-Західний відділ Російського географічного товариства на чолі з Т. Галаганом (1818 – 1888), котрий вивчав етнографію та статистику, досліджував природні умови України, геологічну будову, рельєф (К. Феофілактов), клімат (А. Клосовський), географію населення та етнографію українських земель (П. Чубинський). У роботі відділу брали участь такі відомі вчені й діячі культури, як М. Зібер, М. Лисенко, П. Мирний, М. Старицький, Ю. Федькович, Ф. Вовк, М. Драгоманов, О. Русов, В. Антонович, П. Житецький, О. Локачевський, К. Михальчук, О. Кістяківський, І. Руденко та ін. Відділ видав два томи “Записок” (1874, 1875), в яких опублікував матеріали з народної творчості, сільського господарства, промисловості, природи України. Детально було описано населення Києва (перепис 1874 р.), стан хлібної торгівлі на Правобережжі (М. Яснопольський), кліматичні особливості Києва (О. Колосовський), опубліковано бібліографічний покажчик праць про природу. У 1876 р. відділ ліквідували, а заступника голови П. Чубинського вислали з Києва.

Слід зазначити, що географічні дослідження середини ХІХ ст. виконувалися переважно фахівцями споріднених наук. Так, статистик П. Кеппен досліджував фізико-географічні особливості Півдня України, склав етнографічну карту Європейської Росії; німецький географ Й. Коль – географічний опис України “Подорож до південної Росії” (1841). Рельєф вивчали геологи М. Борисяк, О. Гуров, В. Ласкар'єв, І. Леваківський, І. Сінцов, М. Соколов, Г. Танфільєв, П. Тутковський, К. Феофілактов, гідролог М. Максимович. Відомі дослідження ґрунтознавців В. Докучаєва і Ю. Висоцького, біогеографів А. Краснова, Й. Пачоського, Г. Танфільєва та ін. В Галичині географічні дослідження проводили німецькі і польські дослідники (А. Реман, Є. Ромер та ін.).

У передреволюційний час в українській географічній науці працювали С. Подолинський, Д. Тімірязєв, А. Міклашевський, В. Кошовий, В. Варзар, які досліджували її природу та господарство. С. Подолинський (1850 – 1891) проаналізував економічні відносини в сільському господарстві (“Про хліборобство”, 1874) та промисловості (“Ремесла та фабрики на Україні”, 1880). Д. Тімірязєв вперше показав українські

землі в “Статистичному атласі головних галузей фабрично-заводської промисловості Європейської Росії”, що було досить важливим у вивченні цих територій. Дослідження розвитку сільського господарства подавалось у праці “Нариси сільського господарства Малої Росії” (1887) А. Міклашевського. Обґрунтування національно-територіальних кордонів України здійснив у 1907 р. В. Кошовий.

Становлення української національної географії датується кінцем ХІХ – початком ХХ ст. і пов’язано з діяльністю Наукового товариства ім. Шевченка, а також із творчістю С. Рудницького і П. Тутковського – засновників української національної географічної школи [9]. Товариство ім. Шевченка, створене у Львові 1873 р. спільними зусиллями українців з Наддніпрянщини та Галичини під керівництвом О. Кониського, відіграло роль Національної академії наук. У 1893 р. за ініціативи О. Кониського й В. Антоновича Товариство було трансформоване в Наукове товариство ім. Шевченка (НТШ) з метою подальшої його реорганізації в Українсько-російську академію наук. Першим головою Товариства обрано О. Барвінського. Велику роль у розгортанні наукової і видавничої діяльності НТШ відіграли друкарня, бібліотека, музеї, книгарня Товариства.

Висновки. Впродовж ХІХ століття географія з набору розрізаних відомостей щодо окремих країн, їхнього географічного положення та природних умов перетворилась на систему наукових знань про різні аспекти реальності,

включаючи елементи біологічні, геологічні, економічні, соціальні, політичні та ін., від якої поступово відокремлювались інші наукові галузі. В Україні склалися наукові школи і центри географічних знань. Українські вчені зробили значний внесок у розвиток географічної науки всієї імперії. Розвивалась вища географічна освіта, розпочалась підготовка кваліфікованих кадрів, котрі могли викладати географію в школі.

1. Багалеї Д.И. *Очерки истории Харьковского университета.* – Х, 1894. – Т.1: 1802 – 1815. – 204 с.

2. Безобразов В.П. *Отчет императорского русского географического общества за 1863 год.* – С.-Пб., 1864. – 146 с.

3. Берг Л.С. *Очерки по истории русских географических открытий.* – М: Изд-во АН СССР, 1946. – 358 с.

4. *Дело об открытии Харьковского императорского университета, 1803 – 1805 гг.* – Российский государственный исторический архив. – Ф. 733. – Оп. 95. – Д. 946. – Л. 1 – 93.

5. Жупанський Я.І. *Історія географії в Україні.* – Львів: Світ, 1997. – 264 с.

6. Жупанський Я. *Географія в Україні в нові часи.* – Чернівці, 1993. – 163 с.

7. *Методика викладання з географії. Посібник для вчителів / За ред. Є.В. Шипович.* – К.: Вища школа, 1981. – 192 с.

8. *Состав императорского русского географического общества.* – С.-Пб., 1913. – 117 с.

9. Шаблій О.І. *Академік Степан Рудницький.* – Львів – Мюнхен, 1993. – 98 с.

Стаття надійшла до редакції 24.01.2013

12 лютого 2013 року

**Собор трьох святих – Василя Великого,
Іоанна Златоуста, Григорія Двоєслава**

За переказами Церкви, свято на честь трьох святих Вселенської Церкви встановлено 1706 року, після того, як три святих з’явилися єпископу Євхейському Іоану і сказали: “Обов’язок християн – залишити даремну суперечку про наші переваги. Так, як в житті своєму ми старались бути єдиномисними, так і після смерті бажаємо єдиномисності віруючих”. Справді, всі три святих жили й діяли в один час, і важко сказати, який з них мав більше значення в історії Церкви.

